

ЕЛЕНА ГЕОРГИЕВА (София)

ИНТОНАЦИЯТА КАТО АКТУАЛИЗИРАЩ ФАКТОР ВЪХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Теорията за актуалното членение на изречението прониква все по-широко в проучванията върху смисловата структура на речта. След изясняване на основни въпроси, свързани с комуникативните варианти на изречението и неговите актуално-смислови реализации, вниманието на привържениците на тази безспорно перспективна теория се насочва към прилагането ѝ върху явления, които до сега са оставали извън основата ѝ проблематика.

Резултатността от прилагането на теорията за актуалното членение върху основните комуникативни единици на речта създаде надеждни предпоставки за успешно виикване в същността на явления, представляващи компонент на по-усложнена изреченска структура.

Едно от синтактичните явления, което оправдано предизвиква интерес с оглед към свързването му със смисловото (актуалното) членение на изречението, е обособяването. Този въпрос отчасти е получил известно осветление в една предишна моя работа.¹ Но някои публикации върху синтактични явления, осъществени съпоставително с обособяването поради наличието на общи за тях интонационно-смислови признаци, като напр. изследването на Й. Пенчев върху присъединяването в съвременния български език,² или пряко свързани с обособяването, като напр. статията на К. Иванова,³ дават интересни идеи и повод за повторно поставяне на въпроса, засягащ връзката на обособяването с актуалното членение.

В тези бележки ще изоставим проблеми, които нямат пряко отношение към ролята на интонацията като сигнализатор или фактор за актуално членение или като разпределител на основните му смислови единици.

* * *

Поради застъпването на различни схващания, впрочем с необходимата за това аргументация и до голяма степен с основание, явлениято обособяване в синтактичната теория се интерпретира двойко: 1. В по-широк

¹ Е. Георгиева, *Обособени части в българския книжовен език*, София, 1964.

² Й. Пенчев, *Присъединяването в съвременния български книжовен език*, Изв. на Ин-та за бълг. ез., кн. XIII, 1967.

³ К. Иванова, *Структурно-семантични условия за ограничаването на една трансформация, присъща на българския книжовен език*, Изв. на Ин-та за бълг. ез., кн. XIX, 1970, стр. 273—280.

смиъл — като явление, обединяващо самостоятелни в интонационно-смишловe отношение части (синтагми) на изречението, незадължителни структурни елементи на определен изказ, към който те изпълняват някаква поясняваща функция и служат като съобщение, допълнително на основното. По тази причина бе създаден и обобщаващ термин — добавяне (и съответно добавени части). Към тази обща категория се включват обособяването, вмятането и присъединяването.⁴ Основанията за обединяване на трите явления се гледат върху натрапващи се общи признаци — структурна незадължителност на добавения елемент и интонационно-смишлова самостоятелност (у Й. Пенчев интонационно-прекъслечни конструкции). 2. Обособяване в тесния смисъл на думата — като синтактично явление с определени смислови-функционални и структурни показатели, каквото е напр. преобладаващото присъствие на партиципна част с поясняваща функция.

Трудността при интерпретация на синтактичните явления, характеризиращи се с интонационно-смишлова самостоятелност възниква в момента, когато се наложи самостоятелното проучване и разграничаването им, тъй като притежават равностойна смисловоинтонационна, а до голяма степен и структурна позиция спрямо изречението, с което те влизат в определени отношения.

Според Й. Пенчев явленията се разграничават най-напред по дистрибуция — в устна или в писмена реч, което до голяма степен опира и до структурата и до стилистиката на устната и на писмената реч, а се образуват от противопоставянето им по признака позиция, тъй като единствено присъединяването има задължителна крайна позиция. Той обаче не пренебрегва факта на неутрализация на това противопоставяне, когато останалите две явления също заемат крайна позиция. Срв. у него примера „Но вечерта, когато всеки се прибира у дома си и остана сам, призрактът на смъртта отново се изправи, *неутолим и страшен*“ (Йовков), като неутрализацията на противопоставянето между присъединяване и обособяване. Можем да приведем и други подобни примери: *Защото аз виждах тоя звън, бляскав и ослепителен; А той стоеше на другия край на трапезата, прегърнал с една ръка Елица през рамото; А българите играеха хоро — черни, с гръб към нас, разтопени от пламъците насреца* (всички примери са от А. Дончев). Но по-нататък, когато търси други, допълнителни, помощни разграничителни белези, авторът, освен че допуска противоречие,⁵ категорично

⁴ Вж. подробната библиография у Й. Пенчев, пос. съч.

⁵ На стр. 28 се казва: „1. Един от признаците на присъединяването е свързан с позицията на присъединената част: понеже се включва към завършено синтактично и комуникативно поле, тя заема крайна позиция“.

Обособената част може да бъде в началото, в средата или в края на изречението.

2. Присъединената част се отнася винаги към дума, участваща в изтъкнатото синтактично отношение, т. е. към дума със синтагматично (или логическо) ударение или към дума без такова ударение, но свързана в синтактично и синтагматично отношение с думата, която го носи.

Обособената част може да се отнася „и към дума извън изтъкнатото синтактично отношение“ (курс. мой — Е. Г.).

А на стр. 30 е отбелязано следното: „От гледище на интонационно-смишловия строеж на изречението обособената част е синтагма, която може да се яви преди или след фразовото ударение (или след основната синтагма), но не след логическо ударение“ (курс. пак мой — Е. Г.).

определя интонационните условия (в случая логическото ударение), които спират или спъват похватата на обособена част и, следователно, налагат друга интерпретация на явлението, макар че неговите собствени формално-структурни белези и синтактичните връзки с поясняваната част са типични за обособяването и остават непроменени.

В статията на К. Иванова обаче обособяването се разглежда именно във връзка с възможността обособена част да се появи и след емоционален елемент в „главното изречение“ според нейната терминология. За нуждите на анализа тя използва редица примери, групирани според определени смислови и структурни белези, но за нашия случай са валидни приведените в т. 4 (стр. 274), като напр. „Трябва да преодолеем [! слабостите], спъващи изпълнението на нашите основни задачи“ (обособената част в случая може да се замени с подчинено определително изречение), „Ще се спрем на [! въпроса], *възглас* днес цялото човечество“ и др. (разр. моя — Е. Г.).

Според убедителното тълкуване на авторката, главното изречение в тези примери не е независимо в смислово отношение, което предизвиква похватата на обособена част (респективно подчинено изречение), за да се задоволи определена негова ненаситена смислова и, следователно, и структурна валентност, проявена в характера на поясняващата, допълващата го част, т. е. на детерминатора, чието присъствие се преценява като безусловно задължително, за да бъде реализирана „адекватно семантиката на изречението“ (пос. съч., стр. 277). Нека запомним този извод.

Единственото ограничение за похватата на обособена част авторката вижда не в позиционни (словоредни) условия, а в похватата при идентични на посочените структури на емоционално показателно местоимение (*тези* напр.), корелативно на относителния съюз *който*, имащ не пряка определителна функция, а партитивна.

Следователно наличието на логическо ударение върху поясняваната част не може да бъде абсолютна пречка за присъствието на поясняваща обособена част, а само комбинаторна.

Не можем също така случаите, описани от К. Иванова, да причислим към възможните и допустимите от Й. Пенчев комуникативно-функционални разновидности на обособените части: „Тя [обособената част — Е. Г.] представя отделна синтагма, но не нова основна (разр. на авт. Й. П.), т. е. тя е или единствена основна синтагма в конструкцията, или е еднородна по смислова значимост с предходната част, или е изходна или допълнителна синтагма ...“ (пос. съч., стр. 28).

Като проследява по-нататък възможностите за детайлно и всестранно диференциране на явленията обособяване и присъединяване, Й. Пенчев подчертава, че различие между двете явления се проявява и в мелодиката. Според него „Интонацията на присъединената част е аналогична с интонационното начало на изречение, което започва с думи, носещи логическо ударение: „Тогава дойдоха орли — *черни, големи*“ — „*Черни, големи орли* дойдоха тогава“. Тая интонационна особеност идва от свойството на присъединената част да бъде основно изказване“ (пак там, стр. 29). Интересно е да се проследят и по-нататъшните разсъждения на автора за интонационните признаци и характеристики на разглежданите явления, съпроводени с определен тип пауза и съответно на нея вид пунктуационен знак (напр. запетая, тире, точка). При наличието и изтъкването на редица неутрали-

зации на противопоставянето между обособяване и присъединяване, става очевидно, че авторът залага предимно на интонационни признаци и на нестабилни (поне според днешната практика) пунктуационни критерии.

Тъй като интонацията може, но не винаги трябва да се изтъква като категориален белег, налага се да се спрем и на връзката, която виждаме да съществува между семантичната интерпретация на едно явление или категория и субективистичното отношение към него, отразено в самата интерпретация и базирано върху интонационни критерии. Като се има пред вид, че качествата на едно изследване зависят до голяма степен от това, доколко изследвачът съумява да сведе до минимум субективизма в третирането на своя изследван обект, т. е. доколко успява да не прави своята интерпретация проекция на субективистични схващания (т. нар. интуитивизъм), като ги замества с позитивни и точни критерии, трябва да признаем, че такова увлечение, опасност при тълкуването винаги може да се получи, ако липсва сигурната опора на положителни или експериментални данни, върху които да се градят голяма част от заключенията и изводите за някои явления или за някои негови страни, подложени на теоретична или конкретна разработка. Да вземем напр. интонацията, върху чиито признаци са осъществени до голяма степен и разглежданите явления. Посочиха вече, че с интонационно-смислови признаци от почти аналогичен характер се обясняваха три вида явления на синтаксиса — вмязане, обособяване и присъединяване. Често пъти при това разграничението се прави не върху определени честотни или качествени данни, а върху интуитивното посочване на интензитета, силата на интонационната характеристика. При такава постановка естествено възниква въпросът — в такъв случай разликата между сравняваните явления качествена ли е или е само количествена. Ако става въпрос само за известна количествена промяна на интонацията при постоянен формално-структурен състав и запазена функционална семантика, очевидно е, че се касае за явления от един порядък, които трябва да се разлеждат еднозначно с посочване на допълнителните комуникативни или стилистични нюанси, дължащи се на вариациите на интонацията, която обаче не изменя постоянното им синтактико-семантично качество. Не е възможно да се говори за различни явления при положение, че можем да кажем при еднородни структури „ако интонацията е по-силна, по-слаба, спадаща, по-ниска явлението е напр. обособяване, а ако е с начало, като начало на изречение — присъединяване“, тъй като характерът на интонацията често зависи от позицията на разглежданата конструкция, която при определена структура на изказа да ѝ е наложена. И тогава възниква спор — какво е явлението, което може да се погледне от различни страни и да се тълкува не еднозначно само върху данните от интонацията. В най-добрия случай би могло да се говори за периферийни, гранични явления или за комуникативна или стилистична вариабилност, за да не се заличава синтактичната интерпретация, която е основна. В същност бедата е там, че липсва експериментално проучване на интонацията на българското изречение, върху чиито данни да се опрем. Използуването на чужди източници трябва да се прави предпазливо, като се прилагат в най-общите им положения.

Субективизъм може да се прояви и в преповеряването на използваната пунктуационна система, когато интонационни различия извеждаме меха-

нично във основа на наличния в текста пунктуационен знак — ая, запет тире, скоби, точка. Известно е, че в езиковата субстанция на писмения текст съществува синтактична градация на пунктуационните знаци, разграничаваща различни равнища на смислово-структурното парцелиране на изречението. Ето защо, когато напр. запетаята е използвана за разграничение на по-елементарно синтактично равнище (напр. еднородни части), по-сложните синтактични членения (като обособяването напр.), за да се запази и експлицира синтактичната градация, се отбелязват графично с по-силна дизюнкция, като напр. тире. Не са редки случаите, показващи произволна употреба на пунктуационните знаци, немотивирана от синтактичната структура. Такива случаи се отбелязват често при използването на приложения: *страните, членки на СИВ, ... и страните — членки на СИВ ...*, при което употребата на запетаята или тирето не се води по определени правила. Ето защо постулирането на пунктуационната практика не дава сигурни резултати в научното изследване. От друга страна, не всички интонационно и пунктуационно отделени групи в изречението могат да се окачествят напр. като обособяване с полупредикативна стойност. Следвайки механично правилото за отделяне на деепричастните конструкции със запетая, често пъти писмената практика придава и на самотното деепричастие с чисто обстоятелствена функция качество на интонационно-смислова конструкция: *Момъкът работеше пеййки, Влезе тичайки (тичешком, тичешката)*. Към всичко отбелязано трябва да се прибавят и случаите на индивидуално използване на пунктуационните знаци в художествени текстове — един факт, който не е за пренебрегване, тъй като той е от съществено значение за разкриване на индивидуални стилове.

От разрешаването на въпроса, може ли да имаме явлението обособяване след логическо ударение и доколко интонационните признаци, отразени или проецирани в градирането на пунктуационните знаци, могат да бъдат категориално релевантни, зависи в същност и подборът на критериите, които ще се излъчат за по-точното и еднозначно дефиниране на явленията, попадащи в общата група интонационно-смислови конструкции или интонационно-прекъсълчни конструкции. При посочената нестабилност на позиционния и на интонационния критерий, трябва да се даде предпочитание на формално-структурния и функционално-синтактичния, тъй като за разглежданите случаи те са по-еднозначно детерминирани и по-постоянни.

В същност противоречието при съпоставяне на явленията обособяване и присъединяване, придивикало продължителна дискусия, е свързано с някак гранични, периферийни форми на проявление на обособяването и негипични за присъединяването структури. За обособяването това е т. нар. по-силно обособяване, а за присъединяването — тълкуването като присъединени на конструкции с партиципен или адективен опорен член (понякога и съществително в ролята на обособено приложение) с поясняваща атрибутивна функция: *А българите играеха хоро — черни, с гръб към нас, разтопени от пламъците насреца; Друг глас говори сега. Топлият плътен глас на Драгиева майка и хубавата ѝ усмивка.*

Стремежът към разширяване границите на присъединяването извън същинското присъединяване неизбежно довежда до заличаване на формално-структурните признаци и до смесване на явленията, които, лишени от граматическа интерпретация, зависят изцяло от смисловите нюанси, които

могат да получат и изразяват в процеса на общуването. По този начин се загубва и специфичното за разграничението между значение и употреба на граматичните и синтактичните категории.

По-силно обособяване представляват случаи (извън стилистичната мотивировка на употребата), при които една обособена част, включена към „завършено синтактично и комуникативно поле (по силата на което заема крайна позиция, без тя да е наложена от предходната структура), може да представлява „нова основна синтагма“ или „втора основна синтагма“, тъй като, за разлика от случаите, описани от К. Иванова, обособената част може да се откъсне от интонационната линия на изречението и, следователно, да бъде елиминирана, тъй като не е задължителен детерминатор за семантичната пълноценност на основното изречение. Такива обособени части могат да функционират самостоятелно, да носят собствена основна информация, да променят интонацията си съобразно със степента на „откъснатост“, но функционално и граматически да остават свързани с тази част на изречението, която поясняват и на която са граматически подчинени, като в краен случай, ако толкова се налага за целите на съпоставителното проучване да се свържат с присъединяването, могат да се определят като присъединени обособени части, което е равносилно на по-силно обособяване, тъй като включва смислови, интонационни и пунктуационни белези, общи за тези явления на комуникативно равнище. В случаите, описани от К. Иванова, по-силно обособяване не може да се появи поради наложителното семантико-структурно присъствие на обособената част в носещото изречение. То обаче може да се реализира при липсата на такава задължителност, позволяваща на обособената част да функционира и като нормална (типична), и като по-самостоятелна, откъсната в интонационно отношение, отразено и в степента на комуникативния динамизъм. На същата операция към по-силно обособяване могат да се подложат и доста от примерите, които посочихме в началото: *Товага дойдоха орли. Черни, големи или Черни. Големи; Защото аз виждах тоя звън. Бляскав и ослепителен или Бляскав. И ослепителен; А българите играеха хоро. Черни, с гръб към нас, разтопени от пламъците насреща или Черни. С гръб към нас. Разтопени от пламъците насреща.* Във връзка с това явление Е. Кротевич отбелязва: „Отслабването на подчинителната връзка на обособената част с определяемата дума при определени условия в живия език може да доведе почти до пълн разрыв на интонационната връзка между тях, благодарение на което смисловата връзка между тях може да се възприеме не като подчинителна, а като съчинителна. Такова преливане на подчинителната връзка със съчинителна може да се открие в изречение, в което обособените конструкции стоят на края.“⁶

От изложеното до тук е естествено да се заключи, че от степента на откъсване на обособената част от интонационно-структурната линия на изречението, към което тя се отнася, зависи нарастването на нейната смислова и комуникативна функция. При това нарастване интонацията има поддържаща функция, като улеснява процеса на засилена актуализация на обособената част. В тези случаи тя е безспорно актуализиращ фактор, а не категориален признак.

⁶ Е. Кротевич, *Обособленные синтагмы*, Вопросы славянского языкознания, кн. I, Львов, 1948, стр. 65—90.